

BOHUSLAV BENEŠ

FOLKLÓRNÍ VYPRÁVĚNÍ V PROSTŘEDÍ FILOZOFICKÉ FAKULTY UJEP

Folkloristické studium dostalo v posledním zhruba čtvrtstoletí nejméně čtyři významné impulsy, které je značně posunuly kupředu. Byla to zejména několikiletá sovětská diskuse z konce 50. a začátku 60. let, během níž se stabilizoval pojem autentičnosti folklóru, rozdíl mezi lidovou uměleckou tradicí a lidovou tvořivostí a zvláště pak pojem „současného“ folklóru.¹ Výsledky diskuse výrazně přispěly nejen k rozvoji vědního oboru, ale zejména kulturně-politické praxe. Dalším podnětem bylo postupné pronikání nových metod zkoumání jak folklórnosti a folklóru, tak také jeho funkčnosti a životnosti v měnícím se společenském prostředí. Zde se nejvíce uplatnily výsledky skandinávské folkloristické školy z 50.—70. let,² převzaté a dále rozvinuté americkými, sovětskými a německými badateli o ekologii folklóru, v jejichž pojetí se dnes folklór studuje jako ústní estetická komunikace malé skupiny nebo menších společenství.³ Pro studium lidové tradice jsou také důležité podněty pracovníků Pražského lingvistického kroužku z meziválečného období, jimž se teprve v 50.—60. letech dostalo světové popularity i v nefilologických oborech. Osvědčily se též některé postupy převzaté folkloristikou z literárněvědné sémiotiky a z teorie informace, praktikované sovětskými, maďarskými, polskými a československými folkloristy.⁴ Svůj vliv mají také diskuse o pojetí folklorismu, vzniklé v polovině 50. let v NSR a dousd probíhající jak v západní Evropě,⁵ tak i v Polsku, Československu, Maďarsku, Jugoslávii a Sovětském svazu; zvláštní stanovisko k nim zaujímají folkloristé NDR.⁶

Základním současným otázkám studia folklóru byla věnována diskuse vyvolaná r. 1979 redakcí záhřebské ročenky Narodna umjetnost, která si vyžádala odpovědi na tyto otázky: zda je kritériem folklórnosti bezprostřední ústní umělecká komunikace v malé skupině, zda jsou pro folklór ještě stále důležité pojmy jako kolektivita, anonymnost, tradičnost, jaký je vztah mezi orální a písemnou formou folklórních tvarů, zda platí pojetí folklóru jen pro slovesné, hudební a taneční projevy (nebo je dnes širší), jak určovat uměleckost folklórních a protofolklórních komunikátů, jaké je dnes pojetí folklorismu a jaký je vztah folklórních komunikací k činnosti hromadných sdělovacích prostředků. Těchto a dalších podnětů využíváme k tomu, abychom se pokusili o řešení jednoho z aktuálních úkolů, jimž je ukázat možnost existence, funkčnost

a tvar folklórního vyprávění v intelektuálním prostředí učitelů brněnské filozofické fakulty.⁷

Pojem funkce, funkčnost slovesné umělecké tradice lze v české folkloristice částečně najít ve výsledcích výzkumů Václava Tilleho a Bedřicha Václavka, později pak v činnosti Petra Grigorjeviče Bogatyreva. Ne náhodou se jeho žáci a bývalí spolupracovníci již dva roky po jeho odchodu začali zabývat právě funkcemi a funkčností folklóru, o níž Bogatyrev mnohokrát z různých hledisek psal. Funkce jevů lidové kultury tvoří v jeho pracích jistou soustavu, jejíž přehlednost je ovšem někdy narušována různými pojetími, vycházejícími ad hoc ze souvislosti daného výzkumu. Tento nedostatek se snaží odstranit Viktor Jevgenjevič Gusev, v jehož pojetí je funkčnost folklóru „složitý systém dynamických, vzájemně působících vnitřních a vnějších obrazných, syzetových, žánrových, zvyklostních, společenských a historických souvislostí,“ v nichž se projevuje jak sama tvůrčí činnost lidových vrstev, tak také vliv folklóru jako celku na společenské vědomí.⁸

Pro naše prostředí jsou příznačné pouze slovesné prozaické projevy, vycházející z prožitků příslušné nositelské skupiny. Podmínky, které ji vytvářejí, označuje Richard Baumann⁹ jako etnicitu, náboženství, regionálnost, zaměstnaní, věk a příbuzenské vztahy, a měli bychom ještě dodat společenské aktivity. Sociální základna, tj. z uvedených složek především zaměstnanecké vztahy, věk a společenské aktivity, je pro vznik folklórní skladby a repertoáru v zaměstnaneckém prostředí rozhodující, neboť jde o relativně uzavřenou skupinu asi 140 pracovníků jedné instituce. Každý životní jev je nějakým způsobem vnímán, tříděn, poznáván, zařazován a konečně zobrazován. Slovesné ztvárnění se děje s poznávacím, výchovným a zábavným záměrem, doprovázeným od počátku estetickou intencí. Sám proces folklórní komunikace vypadá potom tak, že mluvčí zpočátku daný jev popisuje nebo glosuje (to je první fáze slovesného odrazu skutečnosti), ale současně s měněním se okruhem posluchačů sleduje jeho odraz v měnění se pozornosti vnímatelů. Tím se projevila „zpětná vazba“ vnímatelské skupiny, mluvčí se soustřeďuje na žádanou tematiku, vyjádřenou adekvátním slovesným tvarem, a uskutečňuje se druhá fáze slovesného odrazu, tj. záměrná fabulace a případná typizace a stylizace. Od původního sdělení informativního charakteru, kterým se mluvčí primárně slovesně seberealizuje, prochází jeho výpověď různými vrstvami kolektivní apercepce, může přecházet na jiné interprety a může i měnit svou funkci, nejčastěji směrem k zábavnosti, tj. k přeměně kvality signifiant. Ze znakového hlediska se vlivem změněného konotačního pole mění nebo stabilizuje signifiant (nebo jeho jednotlivé složky) a sémiotické funkce, z hlediska komunikace se mění kód komunikátu a z hlediska Bogatyrevova souboru funkcí se v nové struktuře mohou měnit jejich dominanty.

Aby se výpověď mohla funkčně realizovat, musí existovat její předmět nebo jev, o němž se něco sděluje, její nositel, tj. autor, interpret, pamětník a vnímatel, dále prostředí a příležitosti, což je kolektiv recipientů, nositelů, potenciálních spoluautorů a iniciátorů zpětné vazby v dané časové a místní situaci, a konečně záměr, tj. projevy příslušně orientované psychiky autora nebo interpreta a současně vyjádření stavu převládajících společenských a estetických norem skupiny, do níž autor nebo interpret patří (tj. projevy skupinové tradice). Funkčnost tak nebudeme vnímat jako samoučelnou, nýbrž jako dialektickou a historicky podmíněnou složku dvojice „jev — funkce jevu“, což je na

rozdíl od statického pojetí západního funkcionalismu marxistická interpretace.

Jestliže nyní chceme souborně zachytit a charakterizovat jednotlivé složky fakultního vyprávění, musíme se nejdříve zmínit o složitosti a pohyblivosti systému funkcí fakultního folklóru: sem nepochybně patří přehled tematických okruhů, charakteristika žánrové specifčnosti a výklad o způsobu interpretace a o ideovém výkladu, příkládaném jednotlivým sdělením.¹⁰ Pro fakultní veřejnost je již nejméně od r. 1946 příznačné, že největší oblibě se těší zábavná vyprávění o několika málo dnes již převážně zesnulých učitelích, jejichž odborné a lidské vlastnosti zajišťují neutuchající zájem. Tematicky sem patří vyprávění o tom, jak přednášeli či vedli semináře; jak vystupovali na fakultě a mimo ni; co zažili; co řekli o . . . ; jak se chovali, když . . . ; jaké jsou či byly jejich názory a jaká byla nebo jsou jejich oblíbená rčení. Z počtu asi 140 učitelů fakulty bylo a je středem stálého vypravěčského podání asi šest až devět osobností, o nichž kolovaly příběhy již za jejich života, aniž o tom ovšem samy věděly. Totéž se týká dosud žijících.¹¹

Příběhy o profesorech mají jednak reálný základ a jsou odpozorovány jejich bývalými žáky, dnes odbornými asistenty, docenty a profesory fakulty a vědeckými pracovníky, kteří v některých případech úspěšně dále rozvíjejí vědecké dědictví svých učitelů, nebo jsou vytvářeny naopak jako záměrné „apokryfy“; jak *by* přednášeli, jak *by* vystupovali na fakultě či mimo ni, co *mohli* zažít a jak *by* to komentovali a jak *by* se mohla aplikovat jejich typická rčení ve zcela nových situacích. Je samozřejmé, že tyto apokryfy se týkají převážně dnes již zesnulých osobností. Zábavnost vyprávění tohoto typu spočívá v tom, že posluchači dobře vědí, že jde o neskutečné situace, zejména o časový posun konotačního pole, ale sledují s ohromným zájmem interpreta, jak dokáže pracovat s realitou a irrealitou tak, aby v nových podmínkách vynikly staré známé charakterové nebo vědecké rysy osobnosti, o níž je řeč.¹²

U autora, který je pravidelně současně vypravěčem, se nejvíce cení způsob podání, tj. vystižení jak mimojazykových vyjadřovacích prostředků (zbarvení hlasu, intonace, gestikulace, mimika), tak také reprodukce typických slovesných obrátů osobnosti, o níž vypráví. Tohoto striktního nepsaného požadavku posluchačů jsou si mluvčí dobře vědomi a někteří z nich dosahují takové dokonalosti, že jejich interpretaci lze označit za divadlo jednoho herce.¹³ V intelektuálním prostředí fakulty se také přirozeně vysoko cení způsob fabulace. Vznikají tak ústní povídky novelistického charakteru a povídky-humorky, zatímco žánrových tendencí komentářů nebo glos se tvůrčím způsobem využívá hlavně v apokryfických vyprávěních.¹⁴ Není třeba zdůrazňovat, že tak dochází až k jisté typizaci a tím i srozumitelnosti vyprávění a nárazek i pro mladší generaci vnímatelů, kteří osobnosti, o nichž se vypráví, již sami neznali. O řadě profesorů se také s oblibou vyprávějí anekdoty, které oni sami kdysi interpretovali, takže prakticky dochází k anekdotickému posunu, tj. „odrazu odrazu“. Současně se však i některé výrazné vlastnosti samotných soudobých interpretů stávají objektem napodobování nebo přátelského travestování, takže tvůrčí komunikační proces prakticky pokračuje dále, ovšem v menším rozsahu.¹⁵

Některá drobná vyprávění nebo humorky tvoří volné celky, jako je např. soubor „Kapitoly z fakultní gerontologie“, který je funkčně motivovanou nárazkou na současný skutečný vysoký věkový průměr některých učitelských kategorií na fakultě, nebo soubor příležitostných glos dnes již zesnulého inter-

preta, známých pod společným názvem „co by řekl profesor . . . k dané aktuální situaci“. K základním složkám signifié tedy patří tematické vymezení vyprávění na vybrané osobnosti fakulty a volba takových epizod, které umožňují reprodukovat zábavná sdělení bez zdůrazňovaného ironického nebo sarkastického podtextu. Je pozoruhodné, že s přibývajícím věkem interpretů je jejich podání emocionálně vyrovnanější a vyjadřuje se jím ponejvíce úsměvné porozumění.¹⁶ Základem signifiant ústních projevů je dodržování rovnováhy mezi vypravěčovými estetickými prostředky a postupy a vlastním idiolektem osobnosti, o níž je řeč, dále zmíněná již uměřenost napodobování a všestranná „intelektuálnost“ pohledu, vyjádřená rovnováhou mezi společensky (kolektivně) únosnou a individuální fabulací. Zapsáním těchto podání se ztrácejí jejich výrazné složky. Na rozdíl od „tradičních“ folklórních žánrů nemají tato vyprávění např. stabilizované úvody nebo závěry a jsou blízká vyprávění ze života pod různými tematickými názvy. Tytéž látky mohou existovat v několikerém podání, avšak jejich ústní variabilita je málo podstatná.¹⁷

Jediným písemným projevem fakultní slovesné idiokultury je řada žertovných „nekrologů“, které s neobyčejným vtípem a smyslem pro neurážející satiricky laděnou biografickou retrospektivu vyrábí padesátníkům jeden z učitelů fakulty. Je ctí, může-li oslavenec být zahrnut do seznamu abonentů v příslušném kalendářním roce. Tato činnost trvá již nejméně deset let.¹⁸

Potřebné obecné údaje o osobách vypravěčů jsme již naznačili. Sluší se dodat, že individuální výrazné schopnosti interpretů jsou tak chronicky známé, že i když náhodou nejsou při dané příležitosti sami přítomni, reprodukuje se jejich cyklus látek tak, jak by to řekli sami, tedy idiolektem vypravěčů. Většina z nich patří mezi dnešní padesátníky, najdou se však i někteří mladší, přičemž příliš nezáleží na stupni dosažené hodnosti nebo funkce. Tento relativní demokracismus je umožněn zmíněnou již generační paritou učitelského sboru fakulty a existencí minimálního počtu starších autorit.

Sledujeme-li fakultní folklór jako systém, fungující v příslušné nositelské skupině, zjišťujeme, že jde o jeden ze způsobů zábavného poznávání názorů některých osobností a zjišťování vztahu vypravěčů k nim. Zatímco profesor se seberealizuje v pedagogickém a vědeckém procesu, má jeho obraz v podání vypravěče mnohem životnější a individualizovanější rysy, čímž se blíží ke známému charakteru folklórního pověstového podání, které zpočátku také obsahovalo pouze historické informativní poznatky, a teprve v průběhu podání a při neustálé oscilaci reálných a vymyšlených prvků dosáhlo rysů příznačných pro pověst jako folklórní žánr.¹⁹ Žánrová hranice mezi vyprávěním ze života a pověstí je v některých případech velmi plynulá, což platí zejména o fakultním podání. Fakultní folklór koluje pouze mezi pracovníky fakulty — učiteli. Studenti si o svých učitelích nevytvářejí ani legendy, ani travestie nepochybně proto, že soudobá existence osnov, rozdělení studia do ročníků a relativní generační vyrovnanost učitelů nepřispívá k vytvoření tradičních vědeckých škol, jejichž účastníci by se blíže a všestranněji znali. Navíc jsou studenti rozdělení do studijních skupin a jen v některých případech se setkávají kolektivně celé ročníky, čímž je omezeno kolektivní pozorování a z něho vyplývající komunikáty. Nejběžnější příležitosti k vyprávění jsou oslavy životních jubileí pracovníků fakulty, pro letmé výměny glos a komentářů pak čas po schůzích a poradách. Nositeli informací a podání jsou většinou původní kolegové ze studií, kteří mají obdobný přístup k vědeckým a pedagogickým hodnotám.²⁰

Generační a sociální stabilizace, úzká vzájemná vědecká, pedagogická a funkcionářská spolupráce vrstevníků, postupný odchod do důchodu starších vědeckých a tím i společenských kapacit, nízká vertikální společenská členitost a smysl dnešních třicátníků—čtyřicátníků pro udržení folklórního podání, to jsou hlavní předpoklady pro udržení sociální mikrostruktury nositelů a interpretů.

Uvedená reprezentativní idiokultura, jíž se filozofická fakulta liší od ostatních fakult UJEP, logicky vyplývá jako jedna z forem relaxace po splnění řady vědeckovýzkumných, pedagogických a společenskopolitických úkolů a je v některých případech ovlivněna samou formou zaměstnání, filologickými, uměnovědnými, historickými či etnografickými výzkumy a spoluprací řady uvedených interpretů s hromadnými sdělovacími prostředky, kulturními a uměleckými institucemi, divadlem, s organizátory festivalů, s publicistickou, kritickou a recenzní činností. Vnímavost a do jisté míry i tvůrčí kolektivita uvedených slovesných projevů, jejich primární improvizovanost a pozdější spontánní esteticky nosná fabulace, výhradní zaměření na ústnost a s ní související synkretismus vyprávění, spojeného s dramatickým projevem, estetická a etická pozitivní intencionálnost a existence zpětné vazby, to vše umožňuje hovořit o skutečné folklórní slovesné tradici, která se na filozofické fakultě vyvíjí zhruba od konce druhé světové války a mezi učiteli funguje jako známý a posluchačsky vděčný systém.

¹ B. Beneš, *Sovětské folkloristické diskuse 1953—1963 a teorie současného folklóru*. Český lid 52, 1965, 91—98.

² S. Erixon, *European Ethnology in our Time*. Ethnologia Europaea 1, 1967, 3—11; A. Hultkrantz, *Some Remarks on Contemporary European Ethnological Thought*, ibid., 38—44.

³ Výběrovou bibliografii uvádí D. Rihtman-Auguštin, *Group Culture and Oral Communications*. In: *Folklore and Oral Communication*. Narodna umjetnost, zvl. svazek. Zagreb 1981, 59—67.

⁴ P. G. Bogatyrev, *Souvislosti tvorby*. Praha 1971; S. Ju. Nekljudov, *O funkcional'no-semiotičeskoj prirode znaka v povestovatel'nom folklóre*. In: *Semiotika i chudožestvennoje tvorčestvo*. Moskva 1977, 193—228; Je. M. Meletinskij, *K voprosu o primenenii strukturno-semiotičeskogo metoda v folkloristike*. Ibid., 152—170; V. Voigt, *Úvod do semiotiky*. Bratislava 1981, bibl. 223—243.

⁵ Srov. M. Bošković-Stulli, *O folklorizmu*. Zbornik za narodni život i običaje 45, 1971, 165—189.

⁶ H. Strobach, *Folklore-Folklorepflege-Folklorismus. Tendenzen, Probleme und Fragen*. Jahrbuch für Volkskunde und Kulturgeschichte. Berlin 1982, 9—52. Zde i přehled novější literatury.

⁷ Výzkumy se soustřeďovaly zvláště na písňový repertoár vesnice. Srov. E. Klusen, *Das Volkslied im niederrheinischen Dorf*. Bad Godesberg 1970. K současnému vyprávění srov. J. Kuczynski, *Geschichte des Alltags des deutschen Volkes*. Studien 1—5. Berlin 1980—1982; S. Kremenšek, *Úvod v etnološko preučevanje Ljubljane novejšje dobe*. Ljubljana 1980; týž, *Vsakdanje življenje*. Glasnik Slovenskega etnološkega društva 23, 1983, 1, 3—6; P. Salner-E. Salnerová, *K problematike spoločenských kontaktov v súčasnom veľkomestskom prostredí*. Národopisné aktuality 19, 1982, 285—292.

⁸ V. Je. Gusev, *Polifunkcionalnost folkloru*. Makedonski folklor 19, 1976, 18, 5—10. Jeho podněty jsem dovedl do systému, schváleného autorem, ve studii *Funkce folklóru u Petra Bogatyreva a dnešní stav bádání*. K 10. výročí úmrtí P. G. Bogatyreva. Národopisné informácie 3, Bratislava 1981, 49—62. Výsledky viz zde.

⁹ R. Baumann, *Differential Identity and the Social Base of Folklore*. Journal of American Folklore 84, 1971, 331, 31—41.

¹⁰ Srov. Trudy VII Meždunarodnogo kongressa antropologičeskich i etnografičeskich nauk 6. Moskva 1969, Simpozium 12, *Klassifikacija ustno-poetičeskich žanrov*, 391—436; K. V. Čistov, *Zur Frage der Klassifikationsprinzipien der Prosa-Volksdichtung*. Ibid., 365—371.

¹¹ Texty vyprávění existují prozatím pouze v regestech. Individuální projevy jednotlivých vypravěčů se postupně studují a přepisují. Celkový počet ucelených fabulovaných vyprávění je prozatím asi dvacet, obdobný je počet apokryfů, dále existuje asi 20–30 glos a 15–20 ucelených anekdot. Počet vypravěčů, apokryfů a glosátorů se v současnosti pohybuje kolem 10–13 osob.

¹² Existence „apokryfů“ jako neskutečných příběhů zhruba odpovídá současným vypravěčským tendencím městského folklóru, srov. M. Boškovič-Stulli, *Zeitungen, Fernsehen, mündliches Erzählen in der Stadt Zagreb*. Fabula 20, 1979, 8–17. Výchozí práci je H. Bausinger, *Strukturen des alltäglichen Erzählens*. Fabula 1, 1958, 239–254.

¹³ Srov. R. Sulima, *Przekazy ustne a struktura relacji pamiętnikarskiej*. In: *Z polskich studiów slawistycznych* 5, Warszawa 1978, 315–322.

¹⁴ K apokryfům patří i apokryfické anekdoty. Není jich mnoho. Z tematického okruhu o akademiku Trávníčkovi (1888–1961) patří sem tato: „Jel akademik Trávníček ve služebním voze, který zastavil před křížovatkou. „Proč nejedeš?“, ptá se akademik fidiče. „Máme červenou, soudruhu akademiku...“ „Jed, vezeš rektora univerzity!“ Trávníček na to: „Shodou okolností jsem se s tehdejšími fidičem z rektorátu znal, a ten mi potvrdil, že jde skutečně o apokryf a že se nic podobného nikdy nestalo. — Vzpomínková vyprávění k životnímu jubileu prof. Josefa Hrabáka vysílal brněnský rozhlas v pořadu *Obzor* (č. 305) dne 4. 12. 1982, vzpomínky k 95. výročí narození akademika Trávníčka v tomtéž pořadu (č. 345) dne 17. 9. 1983.

¹⁵ M. Terseglav, *Ustno slostvo kot predmet folkloristične znanosti*. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 20, 1975, 41–45.

¹⁶ Srov. O. Sirovátka, *Úloha interpretace ve folklóru*. *Slovenský národopis* 23, 1975, 41–54.

¹⁷ Srov. J. Jech, *Variabilität und Stabilität in den einzelnen Kategorien der Volksprosa*. Fabula 9, 1967, 55–62.

¹⁸ Texty svých „nekrologů“ ukládá autor ve vlastním archivu.

¹⁹ D. Klímová, *Versuch einer Klassifikation des lebendigen Sagenzählens*. Fabula 9, 1967, 244–253.

²⁰ K 1. 10. 1983 bylo na fakultě 139 učitelů, z toho 102 muži a 37 žen. Z tohoto počtu tvoří profesoři 15 %, docenti 25 %, asistenti a odborní asistenti 60 %. Do r. 1925 se narodilo nyníjších 13 profesorů, 10 docentů a 4 odborní asistenti. V letech 1926–1950 se narodilo 8 nyníjších profesorů, 24 docentů a 61 odborných asistentů. K nejmladší generaci, narozené po r. 1950, patří 13 odborných asistentů a 6 asistentů. To je sociální prostředí pro vznik, existenci, šíření a přetváření folklórní tradice.

VOLKSERZÄHLUNG IM MILIEU DER PHILOSOPHISCHEN FAKULTÄT DER J. E. PURKYNĚ – UNIVERSITÄT IN BRNO

Die Bedingungen, in denen die prosaische Überlieferung auf der Fakultät entsteht, existiert und weiter übergeben wird, sind von dem sozialen Milieu (ungefähr 140 Professoren, Dozenten und Assistenten), der Generationsangehörigkeit, verschiedenen persönlichen Beziehungen und gesellschaftlichen Aktivitäten gekennzeichnet. In der erzählerischen Gestaltung liegt manchmal eine Erkennungs-, Erziehungs- und Unterhaltungsabsicht, die stets eine ästhetische Intention beinhaltet.

Das Folklorekommunikationsprozess besteht darin, daß der Sprecher das gegebene Phänomen zuerst beschreibt oder glossiert (das ist die erste Stufe des mündlichen Abbildes der Wirklichkeit), gleichzeitig jedoch kommt er allmählich den wechselnden Reflexen der Wahrnehmungsgruppe nach, wodurch sich die „Rückkoppelung“ der Zuhörer verwirklicht. Der Sprecher konzentriert sich auf die erwünschte Thematik, die er in entsprechender Form äußert, und hiemit entwickelt sich die zweite Stufe des mündlichen Abbildes, also die absichtliche Fabulierung, bzw. Stilisierung. Inzwischen ändert sich oft auch die semiotische Funktion der Erzählung und ihr Unterhaltungscharakter setzt sich mehr und mehr durch.

Unter den Fakultätsmitarbeitern sind am meisten unterhaltende Episoden von der Tätigkeit einiger verstorbenen oder auch lebendigen Professoren im Umlauf, in denen man sie entweder faktographisch, oder aber auch „apokryphisch“ schildert. Außerdem erzählt man Anekdoten, Kommentare, Glossen und Erinnerungserzählungen. Auch Nachahmungen der Redeweise der bekannten Erzählobjekte sind beliebt. Auf diese Weise entwickelt sich hier eigene Folkloretradition.

•

